
Obsah

ŽENY V (E)MIGRACI

Lucie Antošíková 11

Exilová literatura, nebo literatura v emigraci? Terminologická mapa 13

Poznámky na cestu 15

Prameny a literatura 17

„LA MÉMOIRE ATTEND L'INTERVENTION DU PRÉSENT”. VZPOMÍNKOVÁ TOPOGRAFIE VE VYPRÁVĚNÍ SOUČASNÝCH AUTOREK VÝCHODOEVROPSKÉHO PŮVODU

Eva Hausbacher 19

Autoři a autorky pocházející z východní Evropy a jejich způsoby psaní 20

Vzpomínkovo-topografické vyprávění 22

Lena Gorelik: *Die Listensammlerin* 24

Výhled: ženské autorství v emigraci 27

Prameny a literatura 28

VZPOMÍNÁNÍ NA EMIGRACI

Lucie Antošíková 30

K definici žánru 31

Podoby vzpomínání v emigraci a na emigraci 32

Spojnice, rozdíly, ženské vzpomínání 37

Na druhé straně svobody 42

Kolektivní trauma emigrace? 43

Prameny a literatura 46

„EIN(E) FREMDE(R) UND DOCH - ICH SELBST”. NĚMECKOJAZYČNÁ LITERATURA ŽEN Z ČESKOSLOVENSKA PO ROCE 1968

Renata Cornejo 49

(Post)traumatické vyprávění a migrace jako trauma 49

Libuše Moníková a její ambulantní trůn 51

Irena Brežná – (ne)vděčná cizinka? 54

- „Ve své kůži se cítím jako doma“ – Katja Fusek 57
 „[M]ám pocit, že jsem sama sobě terapeutkou“ – Zdenka Becker 61
 Závěr 64
 Prameny a literatura 66

POSTMIGRAČNÍ ESTETIKA. AUTOFIKČNÍ NARATIVNÍ PŮSOBNÍ V PSÁNÍ DIJANY MATKOVIĆ A VIZUÁLNÍ TVORBĚ ANNY EHRENSTEIN

- Katja Kobolt* 68
 „Vždycky to tak bylo. Vnímání práva být slyšet koreluje se sociální
 (bez)mocí jednotlivce.“ 68
 „Jsem jeden, ale jsou nás tisíce.“ Postmigrační paradigma 72
 Autofikcionalita jako nástroj postmigrační estetiky 74
 „Je zapotřebí hodně času, abys zněl jako ty sám.“ – Dijana Matković 76
 „Parametry autenticity ztracené v šílenství“ – Anna Ehrenstein 80
 „Co se stane, když si podřízení přisvojují?“ 83
 Závěr: Metanarativní nadidentifikace 85
 Prameny a literatura 86

„DO AMERIKY A ZPĚT. V RAKVI.“ SUSAN TAUBES: OBRAZY SMRTI JAKO METAFORA NOVÉ KULTURNÍ IDENTITY?

- Helena Ulbrechtová* 89
 Úvodem 89
 Biografie Susan Taubes jako oscilace mezi vědou, literaturou
 a mateřstvím 92
 Susan Taubes – vědkyně 94
 Susan Taubes – spisovatelka 96
 Základní tematické okruhy (života a) díla Susan Taubes 98
 Závěr 109
 Prameny a literatura 110

MIGRACE V LITERATUŘE KEŇSKÝCH ŽEN

- Martina Kopf* 114
 Úvodem 114
 (Znemožněná) mobilita a migrace v životě a díle raných anglofonních
 spisovatelek v Keni 116
 Od mobilit v (post)koloniálním kontextu ke globální africké
 diaspoře 119
 Globální propletence, rasistické hranice – Yvonne Owuor
 a Nanjala Nyabola 124
 Závěr 129
 Prameny a literatura 130

Ediční poznámka	132
Summary	133
Biogramy autorek	136
Jmenný rejstřík	140

ŽENY V (E)MIGRACI

Lucie Antošíková

Narativ československé emigrace 20. století obsahuje obrazy statečného vzoru i méně statečného vyjednávání s režimem, pronásledování, strádání, odolnosti, odhodlání a snahy pokračovat někde jinde na světě v započaté práci. Žít život určený hodnotami, k nimž se lze přihlásit. Je to mnohohlasý příběh plný emocí, zranění, pádů, ale i úspěchů a ryzí lidskosti, který dosahuje do současnosti a spoluutváří hodnotový řád, o nějž se česká společnost svým uspořádáním dodnes opírá.

V zrcadle české literatury (a její reflexe) se příběh emigrace druhé poloviny 20. století etabloval především jako příběh komunismem utlačovaných intelektuálů, kteří se vydávají směrem na Západ, aby zde svou duševní práci rozšiřovali povědomí o situaci v Československu a přispívali tak k tlaku, který povede k pádu režimu. Ke svobodě. V posledních letech je tento příběh stále častěji rozvrstčován hlasy dosud opomíjenými – ať už jde o vzpomínkovou literaturu lidí, kteří otevřeně přiznávají, že šli za možností svobodně realizovat své schopnosti a vybrat si profesi podle chuti, případně těch, kdo chtěli prostě vydělat peníze a poté s nimi svobodně nakládat. Nebo hlasy žen, odhalujícími svým vyprávěním další aspekty (e)migrace či nabízejícími obraz života svých intelektuálních partnerů z poněkud méně reprezentativní stránky. Příběh emigrace je však vždy vyprávěn z pozic národních filologií, s více či méně tolerantními přesahy v jazykové oblasti.

Cílem naší knihy je překročit usazený rámec, v němž jsme zvyklí o emigraci přemýšlet, a nabídnout českému čtenáři širší pohled, zahrnující vedle žen, které odcházely z Československa a ze střední Evropy, také ženy z Východu nebo Keni, jež do tohoto prostoru naopak přicházely. Jednu ze dvou základních os našeho bádání představují svým vlivem gender studies. Jejich tázání v oblasti tzv. ženského psaní (MATONOHA 2009: 143–144) je v mnohém výzkumu emigrace blízké, zabývá se konstrukcí identit, pozic v mocenském systému jazyka nebo narativy paměti, s jejichž dominancí genderový aspekt také souvisí. (Je rozdíl, kdo vzpomíná, jelikož vzpomínající subjekt se sám přímo i nepřímo promítá do definice obsahu uložených v archivech a práce

s nimi, viz ASSMANN 2006). Nejde přitom o příznak postižitelné esenciální ženskosti, „ženské psaní“ není dáno biologickým pohlavím, jeho charakter vychází z „pozicionality subjektu vůči systému symbolického řádu a dominantní diskurzivní formaci“ (MATONOHA 2009: 142). Tato perspektiva cizeluje vnímání textu na pozadí ustálených kategorií, rozbíjí je a zviditelňuje opomíjené souvislosti, otevírá průhledy, umožňuje zahlédnout dosud přehlížené.

Druhou osu předkládané knihy tvoří výzkum literatury v (e)migraci s otázkami směřujícími k aspektu pohybu, a to pohybu v prostoru, jehož prostřednictvím je člověk náhle a absolutně konfrontován s cizím. Ztráta dosavadních jistot a ukotvenosti v národním celku podněcuje proces redefinice identit, paměti, literárního kánonu nebo třeba kulturních střetů. Literární text přitom nabízí do tohoto procesu *kontaktu s cizím* jedinečný vhled: jde o reflexi nové země a jazyka, vyrovnávání se s nimi, směřování zjištěné citlivosti příchozích. Literatura tematizuje neznámé prostředí, rozdíly v kulturách, zvycích, mezilidských vztazích, vizualitě. Taková konfrontace však podněcuje i *kontakt s vlastním*, tedy ponor do sebe a čerpání a přehodnocování zdrojů z minulosti, revizi paměti osobní i kolektivní, identifikaci ztrát a konstrukci strategií k přežití v pozměněných podmínkách. Posun v chápání vlastní identity. Obojí se odráží v poetice textů, ve zvolených tématech, užívaných tropech a figurách, podobě vypravěče i volbě žánru, jazyka a způsobů komunikace. Výslednicí dotýkání s cizím i vlastním v emigraci se pro příchozího konstruuje nová realita a identita odpovídající pozměněným vnější podmínkám. Ty slučují dynamiku těchto dvou proměňujících se (minulých) rovin a aktivně vstupují do kontaktu s okolním prostředím – *vlastní v cizím*.

Mnohohrstevnatý proces proměny představuje pro jedince zátěž, v závislosti na okolnostech mnohdy neúnosnou. Jedním z možných vyústění této zátěže je vznik traumatu: jeho výzkum v literatuře proto přináší další inspiraci pro tuto knihu. I v prostředí zdánlivě bezproblémové československé emigrace konce šedesátých a sedmdesátých let do zemí blahobytné západní Evropy byli příchozí vystaveni řadě obtíží spojených s hledáním bydlení, zaměstnání, obtíží spojených s nepřátelstvím nebo diskriminací, s mezidobím úředních kroků. Ocitali se v nové zemi bez možnosti návratu, emocionálně vázání na domov, s nímž měli mít nadále jen velmi omezené vztahy, zároveň měli zájem se v novém prostředí uchytit, vybudovat si novou existenci. V emigraci tak stáli rozkročení mezi minulým „tam“ a přítomným (a budoucím) „tady“. Už tato nejednoznačnost dvojí identity a binárního myšlení, tato „dvojí nepřítomnost“ v sobě obsahuje úzkost, s níž se řada příchozích jen těžko vyrovnává (HRON 2018: 290).

Literatura nabízí nástroje, s jejichž pomocí je možné komunikovat o individuálně zakoušených traumatech, ať již na úrovni žánrů, tropů, nebo figur, umožňuje reflektovat trauma jakožto kulturní konstrukt a zároveň přiblížit jeho mediální transformaci do aktu vzpomínání prostřednictvím

posttraumatického vyprávění (KRATOCHVIL 2023: 30). To se týká také oblasti československé emigrace, která fakticky postihla velkou část populace – ať již přímo, v podobě těch, kdo odešli, a těch, které svým odchodem opustili, tak nepřímo, zprostředkovaně, v podobě představitelů státní moci, již byli do emigrace zapojeni (např. jako vyšetřovatelé či pohraničníci), okruhů přátel a širších rodin emigrantů a emigrantek, lidí v sousedství, neboť odchází vytvořili prázdné místo, které se stalo součástí denní zkušenosti. Emigrace svými následky zasáhla podobu vědních oborů, otiskla se v dobovém diskurzu. Výzkum traumatu v literatuře ve spojení s emigrací tak může být prospěšný nejen v náhledu na podoby traumatu a jeho rozsah nebo pochopení principu transgeneračního přenosu traumatu (WEIGEL 1999: 66), ale také např. v rovině posttraumatického růstu (PREISS 2009: 8) a rozvoje společenské odolnosti ve smyslu vědomí nedokonalého fungování světa a odpovědnosti za svůj podíl v něm (KOUBOVÁ 2023: 10). Na základě jednotlivých příběhů lze sledovat jak obrazy individuálních zkušeností a jejich rámování, tak proces vzniku dílčích narativů a jejich konfrontací, posunů, včetně pohybů na úrovni aktuálně tradovaných obsahů kulturní paměti a společností sdílených hodnot, vzorců. Podoba kolektivní paměti v konkrétním okamžiku zakládá identitu společnosti, jež se k ní vztahuje, představuje bázi pro jeho rozhodování a směřování do budoucna (HALBWACHS 2009: 133). Tím způsobem se vyprávěné příběhy (e)migrace podílejí na modelování zítřka.

Exilová literatura, nebo literatura v emigraci?

Terminologická mapa

Na úskalí terminologie ve výzkumu československé emigrace upozornil např. historik Ondřej Haváč ve své knize *Exil a identita* (HAVÁČ 2022). Poukázal na kontext a tradici označování vln odchodu po roce 1938 a pak znovu po roce 1948 jako exilových a rozvrstvil pojetí emigrace a exilu v případě odchodů po pádu obrodného procesu pražského jara. Dospěl k závěru, že i emigrační vlna po roce 1968 si zaslouží být označována jako exil a její nositelé jako exulanti (TAMTĚŽ: 33). Haváč se přitom opírá o dva hlavní argumenty: tím prvním je chápání rozdílu mezi politicky motivovaným exilem a ekonomicky motivovanou emigrací v historickém bádání a tím druhým je pejorativní nádech, který označení emigrace nese pro narátory, s jejichž svědectvími ve svém výzkumu pracuje (viz Peroutka v časopise *Čechoslovák*, ŠTRBÁŇOVÁ–KOSTLÁN 2011: 26), včetně obsahů v československé kolektivní paměti („zrádná emigrace“). Sám přitom formuluje, že odchody po roce 1968 byly doložitelně motivovány komplexním celkem důvodů (HAVÁČ 2022: 32).

Také v tuzemském literárněvědném výzkumu je zažitým územ pracovat s termínem exil, exilová literatura (viz CZAPLIŇSKA 2014, NOVOTNÝ 2024, PAPOUŠEK 2012, PŘIBÁŇ 2023). Vhodnost jeho užití naposledy doložil na pozadí literární tradice Josef Hrdlička ve své práci *Poezie v exilu. Čeští básníci*

za studené války a západní básnická tradice (HRDLÍČKA 2020). Autor posouvá těžiště úvah k dlouhé literární tradici exilu a zároveň vedle zkušenosti exilu jakožto odchodu ze země staví moderní pojetí básníka coby vyhnance ve vlastní zemi, exil jako duchovní rozměr existence (TAMTÉŽ: 27). Podobně k rozhodnutí užívat zastřešující pojem exil dospívá ve své práci třeba Květuše Kunešová, a to přesto, že chápání pojmu je v češtině užší než ve francouzštině, jazyku jejího výzkumu (KUNEŠOVÁ 2022: 60–61). Skutečnost, že i tento trend je v pohybu, dokládá Jitka Králová svou disertační prací z roku 2022 věnovanou československým emigrantkám v USA a Kanadě (KRÁLOVÁ 2022: 7).

V předkládané knize – s vědomím výše zmíněného – usilujeme *exil* (a z něj další odvozené pojmy, jako *exulant*, *exulantka*, *exilová literatura* aj.) opustit a nahradit širším konceptem *emigrace*, přičemž na zřeteli podržíme prozatím aspekt pohybu z výchozího bodu ven. Doufáme tím oslabit implicitní dělení na základě motivací k odchodu, neboť jsme si vědomi jejich komplexnosti. Stejně tak bychom rády oslabily termínem předjímaný důraz na zapojení do komunity, exilového společenství, a obrátily pozornost k ženám samotným a jejich textům. Ustálené označení ovšem zachováváme tam, kde *exil* označuje primárně komunitní práci na společném cíli (např. exilové nakladatelství, exilová politika) a nahrazení pojmu by pro zamýšlené přerámování postrádalo smysl. Koncept exilu chápeme v jeho ideovém rozměru pevně spjatý se zemí původu a vyjadřující vztah k minulosti, emigrace v našem pojetí vedle vztahu k minulosti (a zachycení přítomnosti) otevírá prostor pro budoucnost.

Po úvaze však souhlasíme s příznakovostí, kterou výrazu emigrace přisuzuje John Neubauer v roli editora knihy *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe. A Compendium* na základě argumentace literární postavy z *Příběhu inženýra lidských duší* od Josefa Škvoreckého (NEUBAUER 2009: 4). Ta o sobě hovoří jako o exulantce, protože coby emigrantka by se mohla vrátit do vlasti (ŠKVORECKÝ 2012: 223). Michal Příbáň v té souvislosti připomíná (PŘIBÁŇ 2024), že za nedovolené opuštění republiky hrozil v letech 1948 až 1989 v případě návratu trestní a společenský postih (POLNAR 2019: 233–235). Pojem *exil* tak lze chápat jako funkční označení komplexu společensko-historických okolností doprovázejících určitou část emigrace, a to bez ohledu na motivaci odchodu ze země nebo zapojení příchozích v komunitě.

V souvislosti se změnou země, kde člověk nachází pracovní uplatnění a která se tak stává jeho životním prostorem, se dnes často objevuje pojem *expat* (z lat. slova *expatriatus*). Expaté patří k současnosti globalizovaného světa. Od imigrantů se liší jednak tím, že – alespoň v počátku – přicházejí na omezenou dobu, jednak tím, že neodcházejí ze země původu kvůli útlaku nebo pronásledování, ale život v zahraničí je pro ně volbou životního stylu (NASH 2017). Při pohledu zvnějšku bývá však někdy řazení do jednotlivých kategorií ovlivněno předsudky a označení expat/expatka zůstává vyhrazeno ekonomicky silným pracovníkům a pracovnícím západních společností.

Poznámky na cestu

Kniha, která před vámi leží, obsahuje šest studií věnovaných z různých úhlů problematice literatury v emigraci. Vychází z přednáškové řady Literárně-vědného fóra *Ženy v (e)migraci. Posttraumatická vyprávění 20. století*, kterou organizoval Ústav pro českou literaturu Av ČR v roce 2023, s podporou programu Strategie Av 21. Většinu přednášek naleznete na ústavním kanále YouTube, pro potřeby knihy byly upraveny a přeloženy do češtiny. Jako celek posouvají výzkum emigrace v tuzemském prostředí k nadnárodním kontextům, stavějí československou emigraci do vztahu k emigraci z východního bloku obecně, stejně jako k emigraci novodobé, nerámované zkušeností života ve státním socialismu. Velkou roli přitom v prostředí emigrace hraje paměť a vzpomínky, a to jak ve vztahu emigrantek k sobě samým, tak ve vztahu k hostitelské zemi a její kulturní paměti, do níž vstupují. Příběhy příchozích o minulosti doplňují příběhy v místě již tradované, nabízejí jiné perspektivy, nové informace, nové interpretace již známých faktů a tak proměňují původní narativy a rozvrstvují je.

Slavistka Eva Hausbacher se ve svém příspěvku *„La mémoire attend l'intervention du présent“*. *Vzpomínková topografie ve vyprávění současných autorek východoevropského původu* věnuje podobám vyprávění o minulosti v prostředí emigrace a roli, kterou přitom sehrávají mimoliterární okolnosti: jazyk nebo jeho změna, národnost či třeba pohlaví autorek-emigrantek. Ve vztahu k literární konstrukci paměti chápe jejich texty jako kontrarnativy k národním příběhům, utvářejícím kulturní paměť, sleduje performativní pohyb vzpomínání a zkoumá, v čem spočívá transkulturní rozměr textů příchozích autorek.

Paměť a vzpomínání v dílech emigrantek se z pozice bohemistiky zabývá také studie Lucie Antošíkové *Vzpomínání na emigraci*. Na pozadí paměťových teorií analyzuje korpus šesti autobiograficky laděných textů československých emigrantek a zkoumá, jakými prostředky a z jakých prvků každá z nich vytváří a zprostředkovává čtenářům a čtenářkám svůj příběh o emigraci. Podobně jako Eva Hausbacher i ona nachází v dílech vznikajících v prostředí emigrace spojnice – ať už se jedná o pozornost věnovanou mezilidským vztahům, citlivost vůči vlastní tělesnosti, nebo význam prisuzovaný kulturní tradici, rodinným svátkům. Antošíková svůj příspěvek uzavírá zamyšlením nad traumatickým potenciálem emigrace v rovině přímé i generačně přenášené.

Trauma a proces vyrovnávání se s ním v tvorbě československých emigrantek dále sleduje na pozadí změny jazyka a obecněji možnostech vyjádření germanistka Renata Cornejo ve svém příspěvku *„Ein(e) Fremde(r) und doch – ich selbst“*. *Německojazyčná literatura žen z Československa po roce 1968*. Čtyři spisovatelky v jejím korpusu (Libuše Moníková, Irena Brežná, Katja Fusek, Zdenka Becker) spojuje ukotvenost v tělesnosti, citlivost k jazyku a hledání kompenzačních strategií vyjádření, ať už se jedná o symboliku, obraznost, nebo intertextualitu. Jejich ohledávání traumatické zkušenosti emigrace však

vesměs tíhne k dobrému konci, (ženské) postavy v konfrontaci s cizím prostředím nakonec nalézají své místo v něm, stejně jako novou definici své identity, své proměněné pevné já. Tomu ostatně odpovídá také fakt, že všechny čtyři autorky se v novém prostředí dokázaly literárně prosadit.

Na specifika vyprávění žen v podmínkách postmigrace, a především jeho sociálního rámování se zaměřila slovinská komparatistka a kulturoložka Katja Kobolt. V příspěvku s názvem *Postmigrační estetika. Autofikční narativní působení v psaní Dijany Matković a vizuální tvorbě Anny Ehrenstein* přibližuje nejen samotný koncept postmigrace, ale také podoby narativního působení v dílech Dijany Matković a Anny Ehrenstein. Ukázkami dokládá, jak jeho prostřednictvím podrobují kritice sociální konstrukci „autenticity“, a tím i vytváření společenských rozdílů. Její příspěvek obrací pozornost k vnímání vlastního a cizího na základě významů produkovaných uspořádáním společenského systému a možnostem tento proces reflektovat (a komentovat) v rámci interakce jedince s prostředím.

Slavistka Helena Ulbrechtová se detailně věnuje prozaickému dílu Susan Taubes, a to jednak na pozadí inspirací tzv. negativní teologie a gnostického myšlení, jednak perspektivou feminismu. V průsečíku těchto dvou polí nalézá spisovatelku, v jejímž díle emigrace a nestálost domova prohloubily biografický vklad (ať už v podobě otce psychoanalytika, nebo vlastních osobních dispozic) a promítla se do rozpolcenosti narativního subjektu a jeho tíhnutí ke smrti. Ulbrechtová vede ve svém příspěvku „*Do Ameriky a zpět. V rakvi.*“ *Susan Taubes: Obrazy smrti jako metafora nové kulturní identity?* výkladovou linii napříč dílem a nabízí interpretační možnosti různých obrazů smrti v různých kontextech, které dohromady skládají obraz hledání identity v prostředí emigrace jako temnou, ale v důsledku pozitivní cestu osobnostního zrání.

Knihu uzavírá studie afrikanistky Martiny Kopf, rozšiřující záběr výzkumu směrem ke kulturním stereotypům a mocenským strukturám ve vztahu Evropy a zemí tzv. třetího světa. Její text *Migrace v literatuře keňských žen* zprostředkovává díla zachycující zkušenosti s mobilitou, které si jako bílí Evropané a Evropanky jen stěží dokážeme představit, a usazuje je v kontextu postkoloniálních studií. Znepokojujícím způsobem tak komentuje dynamiku transkulturních prostorů současného světa, potažmo i uzavřenost perspektivy, s níž tuto současnost Evropy nahlíží.

Jako badatelky z několika zemí se tak v knize potkáváme nad společným tématem a přes svou oborovou zakotvenost v různých národních filologiích nalézáme na této cestě společnou řeč. Jsme přesvědčeny, že právě to má být inspirací pro další výzkum, nejen v oblasti emigrace.